

Chunihin, Vladimir. Licom k licu s SD. Odessa: Majak, 1987.

Chunihin, Vladimir. Nevidimoj armii dobrovol'cu. Nikolaev: KP «Mykolaivska oblasna drukarnia», 2004.

Dereiko, Ivan. «Mistsevi dopomizhni struktury ta viiskovi formuvannia politsii bezpeky ta SD na terenakh Raiskhkomisariatu “Ukraina”: 1941–1944.» Storinky voiennoi istorii Ukrainy 12 (2009): 177–184.

Gol'denberg, Mihail, red. Sud'by evreev Nikolaevshhiny v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. Nikolaev: Izdatel' P. N. Shamraj, 2012.

Gorburov, Evgenij, i Kirill Gorburov. Nikolaevskij «Njurnberg». Sudebnyj process po delu o nemecko-fashistskih zverstvah v g. Nikolaev i Nikolaevskoj oblasti 10–17 janvarja 1946 goda. Nikolaev: Iion, 2016.

Horburov, Yevhen. «Pidpilnyi ta partyzanskykh rukh na terytorii Mykolaivshchyny v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny.» U Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: 1941–1944 rr. (Do 60-richia vyzvolennia oblasti vid nimetsko-rumunskykh okupantiv). Mykolaiv: Kvit, 2004.

Hrynevych, Vladyslav, i Pavlo-Robert Magochii, red. Babyn Yar: Istorii ta pamiat. Kyiv: Dukh i Litera, 2017.

Kruglov, Aleksandr. Bez zhalosti i somnenija: dokumenty o prestuplenijah operativnyh grupp i komand policii bezopasnosti i SD na vremennno okkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 gg. Ch. IV. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma»; Lira LTD, 2010.

Shytiuk, Mykola. «Znyshchennia yevreiskoho naselennia v Pivdenii chastyni reikhskomisariatu “Ukraina”.» U Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost», Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r., 195–215. Dnipropetrovsk: Tsentri «Tkuma», 2013.

Vasyliiev, Valerii, Natalia Kashevarova, Olena Lysenko, Mariia Panova, i Roman Podkur, avt.-ukl. Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhby. 1941–1944. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 2018.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO). F. R. 5859, op. 1, spr. 9319; fotodokumenty, op. 1, od. zb. 6104, 6509, 6512, 20346, 20348.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 11, op. 1, spr. 1043, t. 1, 11.

Sektor arkhivnoho zabezpechennia Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Mykolaivskii oblasti (SAZ USBU v Mykolaivskii oblasti). F. 5, op. 1, spr. 7945; 13204, t. 2, 3, 6, 7; 13262.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.05

Олена Корзун

СПІВРОБІТНИЦТВО НІМЕЦЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МЕМУАРАМИ НІМЕЦЬКОГО БОТАНІКА, ПРОФЕСОРА ГЕНРІХА ВАЛЬТЕРА (1898–1989)

У статті за мемуарами всесвітньо відомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера (1898–1989) «Сповідь еколога» аналізується сприйняття німецьким вченим наукового життя на окупованих українських землях часів Другої світової війни, відносини з українськими науковцями. Доля Г. Вальтера тісно пов'язана з українськими землями – він тут народився, провів перші двадцять років свого життя, а згодом повернувся під час Другої світової війни. Мемуари німецького вченого вітчизняні та зарубіжні науковці використовують як джерело для вивчення історії науки, однак поза увагою залишається дослідження його оцінки подій суспільного, наукового життя часів Другої світової війни, взаємовідносин з українськими фахівцями, які залишились на окупованих землях.

Після початку німецької воєнної експансії відбулись зміни в завданнях сільськогосподарських досліджень німецької аграрної науки. Війна надала можливість підпорядкувати всі сільськогосподарські наукові установи та насінневі станції на східних окупованих територіях та привласнити результати їхньої наукової роботи. Одночасно вивчення та включення генетичних ресурсів та наукового потенціалу окупованих територій в сільськогосподарську дослідну справу Німеччини мало слугувати «свободі харчування» для німців.

У 1942–1943 рр. українські землі стали своєрідним дослідним майданчиком для багатьох німецьких науковців. Воєнний період «за Вальтером» сприймається як низка можливостей для наукового зростання німецького науковця – освоєння нових територій, знайомство з іншими науковими школами, вченими, внесок у наукове забезпечення ефективного використання сільськогосподарського потенціалу окупованих земель. Але з іншого боку – це можливість продемонструвати своє служіння державі через практичне використання набутих наукових знань як фахівця, знавця місцевих природничих умов окупованих земель, російської мови тощо. Незважаючи на більш як сорокарічний період, що розділяє описані події з датою публікації мемуарів, автор продовжує симпатизувати нацистській політиці в багатьох питаннях.

Зображені мемуаристом картини життя українського наукового співтовариства демонструють, що українські науковці використовували різні стратегії виживання в умовах окупації. Робота в створених окупаційною владою науково-дослідних інституціях давала можливість не тільки покращити матеріально-побутові умови життя, а й продовжити науково-дослідну діяльність, давала шанс зберегти наукові колекції у воєнному лихолітті. Умови війни стимулювали також постійно змінювати критерії у сприйнятті людей за принципом «свій-чужий», незважаючи на пропаганду та нав'язані стереотипи. Однак колоніальний характер окупаційної політики створював імітацію свободи наукової думки, інтеграції українського наукового соціуму в німецький науковий простір. Науковий потенціал українських земель використовувався німецькою окупаційною владою лише для максимального освоєння в усіх вимірах захопленої території.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, аграрна наука, сільськогосподарська дослідна справа, окупація, картографічна експедиція, Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки, Г. Вальтер, Г. Махов, Ю. Клеопов.

Друга світова війна лишилась рубцем (часто до сих пір не загояним) у долях цілих народів та країн, а також рубіжним етапом у житті того, хто її пережив. Для кожного з учасників цих подій була своя точка відліку та оптика, крізь яку сприймалися ті чи інші події, адже в протистоянні для переможеного та переможця однаковий факт прочитується по-різному. Для реконструкції історії наукового забезпечення аграрної галузі на території українських земель в умовах Другої світової війни було опрацьовано мемуари всесвітньо відомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера¹. Вони були написані автором та вийшли в світ у 6 перевиданнях вже у 80-х рр. ХХ ст. під назвою «Сповідь еколога: досвід восьми десятиліть і дослідницьких поїздок на всі континенти з висновками»². На сторінках цієї

¹ Генріх Вальтер – нім. Heinrich Walter (1898–1989) – ботанік, еколог. Наукова діяльність присвячена в основному геоекологічному опису та районуванню основних рослинних біомів суші («екологічних систем геобіосфери»). Завідувач кафедри ботаніки Вищої технічної школи в Штутгарті (1932–1941), робота на окупованих територіях (1941–1943), завідувач кафедри Сільськогосподарського інституту в Гогенхаймі (1947–1966), професор ботаніки Університету Анкари (1951–1955). Автор всесвітньо визнаного методу «кліматодіаграм». Автор понад 30 монографій та 160 наукових статей.

² Див.: Heinrich Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen: Erlebtes in acht Jahrzehnten und auf Forschungsreisen in allen Erdteilen mit Schlussfolgerungen», в Г. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки, уклад. Віктор Вергунов і Віктор Мельник (Сімферополь: Таврида, 2006).

праці знаменитий вчений розповідає про своє бурхливе, повне вражень та переживань життя: починаючи з юності, він повідомляє про навчання, наукові дослідження і викладання в Німеччині до і після Другої світової війни, про свої зустрічі з багатьма провідними вченими, а також про участь у численних експедиціях на всіх континентах. Неабияку роль у становленні Г. Вальтера як вченого відіграли українські землі, адже тут він народився, провів перші двадцять років свого життя, а згодом повернувся під час Другої світової війни. Опису особистих трагедій та злетів на фоні глобальних трансформаційних процесів під час воєнного протистояння планетарного масштабу вчений присвятив два розділи (5 та 6) своїх мемуарів. Ці матеріали становлять велику наукову цінність для реконструкції подій Другої світової війни, адже детально відтворюють крізь призму сприйняття науковцем суспільної ситуації в самій Німеччині, армійської буденності в лавах вермахту, воєнних подій та реалій. У статті аналізується сприйняття німецьким вченим наукового життя на окупованих українських землях, відносини з радянськими колегами. Це дозволить краще зрозуміти мотиви науковців обох воюючих країн щодо співпраці, вплив політичної кон'юнктури та подій на ситуацію в науковому середовищі, завдання, які вони ставили в умовах Другої світової війни, та методи їх реалізації.

У вітчизняному науковому дискурсі вперше постать Г. Вальтера, як учасника наукового життя на українських землях під час Другої світової війни, згадує Д. М. Доброчаєва³. Відтворюючи життєвий та творчий шлях професора-ботаніка Ю. Д. Клеопова⁴, «реабілітуючи» його ім'я, вчена зазначає, що під час німецької окупації часів Другої світової війни Г. Вальтер був певний час куратором з німецького боку Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки, який очолював Ю. Д. Клеопов⁵. Крім того, Д. М. Доброчаєва наводить захопливі відгуки Г. Вальтера на неопубліковану роботу українського вченого, матеріалами з якої він скористався та широко цитував для написання своєї праці, присвяченої рослинному

³ Доброчаєва Дарія Микитівна (1916–1995) – докторка біологічних наук, професорка, спеціалізація: систематика флори, фундаторка ботанічного музею Інституту ботаніки імені М. Г. Холдного НАН України, лауреатка державної премії УРСР, заслужена діячка науки УРСР.

⁴ Клеопов Юрій Дмитрович (1902–1943) – кандидат біологічних наук, професор, геоботанік, флорист, систематик, флорогенетик, засновник відділу геоботаніки Інституту ботаніки АН УРСР, директор Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна» (1942–1943).

⁵ Дарія Доброчаєва, «У пошуках карти Ю. Д. Клеопова "Флористическое районирование Евросибири"», Український ботанічний журнал, № 6 (48) (1991): 124–128.

світу Східної Європи та Азії⁶. Унікальними є дані про післявоєнні контакти Г. Вальтера з українськими вченими, які виїхали разом із відступаючими німецькими військами⁷.

Окрему увагу зв'язкам Г. Вальтера з Україною приділив В. І. Мельник⁸, який наголосив на значному внеску німецького вченого у вивчення рослинного покриву українських земель. Крім констатації місць служби німецького науковця під час Другої світової війни, дослідник зауважує, що саме Г. Вальтер у післявоєнний час на сторінках своїх праць знайомить західноєвропейську наукову громадськість із досягненнями українських вчених, з якими він співпрацював під час Другої світової війни. Одночасно наводиться цитата самого Г. Вальтера, що він перебував серед тих німецьких науковців, які довгий час були занесені до «чорного списку» радянської науки⁹. Суперечливість постаті Г. Вальтера в історії вітчизняної науки та унікальність поданих відомостей про українське наукове життя часів німецької окупації 1941–1944 рр. стимулювала В. І. Мельника до перекладу «воєнних» розділів мемуарів Г. Вальтера, які були надруковані у збірці, присвяченій науковцям Г. Вальтеру, Ю. Д. Клеопову та Г. Г. Махову, долі яких переплелись під час Другої світової війни¹⁰. У цій же збірці вміщено статтю В. А. Вергунова¹¹, який згадує Г. Вальтера в контексті відтворення життєвого і творчого шляху Г. Г. Махова¹², їх участі

⁶ Heinrich Walter, *Die Vegetation Osteuropas, Nord- und Zentralasiens* (Stuttgart: Fischer, 1974).

⁷ Дарія Доброчаєва, «Нове у науковій спадщині Юрія Дмитровича Клеопова (1902–1943)», *Український ботанічний журнал*, № 2 (52) (1995): 288–305.

⁸ Мельник Віктор Іванович (1956 р.н.) – доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу природної флори у Національному ботанічному саду імені Миколи Гришка НАН України.

⁹ Віктор Мельник, «Генріх Вальтер і Україна», *Інтродукція рослин*, № 3–4 (2002): 161–167.

¹⁰ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 20–90.

¹¹ Вергунов Віктор Анатолійович (1960 р.н.) – доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, академік НААН України, професор, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

¹² Махов Григорій Григорович (1886–1952) – доктор сільськогосподарських наук, професор, ґрунтознавець, фактично очолив науково-дослідні роботи в галузі агроґрунтознавства в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. (1923 р. очолив Інститут експериментального ґрунтознавства при Сільськогосподарському науковому комітеті України; 1924 р. в.о. завідувача кафедри ґрунтознавства Харківського інституту сільського господарства та лісівництва ім. Х. Раковського; з 1922 р. член геологічної секції Всеукраїнської академії наук; 1924–1927 рр. член Президії Сільськогосподарського наукового комітету України; 1927 р. автор першої детальної карти ґрунтів України на новій генетичній основі; 1930 р. – заступник директора науково-дослідного інституту сільськогосподарської меліорації). Зазнав переслідування з боку радянської влади: з 1929 р. – заборонено викладати у вищих навчальних закладах; з 1932 р. – використовувати його наукові праці. У 1941–1943 рр. очолив Український (Крайовий) інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва Райхскомісаріату «Україна». 1943–1945 рр. – виїхав разом із німецькими

у ґрунтознавчій експедиції, метою якої було підтвердження розробленої Г. Г. Маховим ще за радянських часів карти ґрунтів України. На сторінках публікації наводяться дані й про видання 1943 р. монографії Г. Вальтера про рослинність Криму та його сільськогосподарське освоєння, яке вчений готував на замовлення окупаційної влади, що зберігається в бібліотеці Нікітського ботанічного саду¹³. Однак дослідники у своїх публікаціях лише наводять фактологічний матеріал, поданий автором мемуарів, не коментуючи його оцінку подій суспільного, наукового життя українського соціуму часів Другої світової війни. Стипендія, надана Німецько-українською комісією істориків, дала можливість познайомитись з оригінальним виданням спогадів Г. Вальтера та працями німецьких істориків науки. Зокрема, С. Хайм¹⁴, В. Оберкром¹⁵ лише посилаються на спогади цього дослідника, констатуючи активну діяльність німецьких науковців на східних окупованих землях. Усе це спонукає до детального аналізу цього історичного джерела, аби з'ясувати через сприйняття німецьким вченим дійсності часів Другої світової війни, ситуації в науковому соціумі на території українських земель, взаємовідносин з українськими фахівцями.

Аби зрозуміти мотиви активної діяльності Генріха Вальтера під час Другої світової війни на окупованих східних територіях, варто згадати, що він народився в Одесі часів Російської імперії в родині судового лікаря, німця за походженням. Статки родини дозволяли багато мандрувати як країною, так і світом. В Одесі він закінчив реальне училище, вступив до Одеського університету, почали формуватися його дослідницькі уподобання, пов'язані з вивченням рослинного світу. Перша світова війна перервала його навчання з ботанічного напрямку. Він був мобілізований до юнкерського училища, по випуску з якого став офіцером артилерії. Однак до військової служби так і не встиг

військами до Познані, де працював при університеті, з 1945 р. виїздить до Німеччини, стає професором, керівником кафедри ґрунтознавства Українського техніко-господарського інституту (м. Реґенсбург). У 1949 р. переїхав до США. 1950 р. ініціював створення Інституту для вивчення географічних проблем України та США, 1951 р. запропонував першу повну класифікацію ґрунтів США.

¹³ Heinrich Walter, *Die Krim: Klima, Vegetation und landwirtschaftliche Erschließung* (Berlin: C. V. Engelhard, 1943).

¹⁴ Susanne Heim, *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933–1945* (Göttingen: Wallstein-Verl, 2003).

¹⁵ Willi Oberkrome, *Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920–1970)* (Stuttgart: Franz Steiner, 2009).

приступити. Під час німецької окупації українських земель у 1918 р. його знання німецької мови та походження дали можливість працювати перекладачем, а згодом третейським суддею на Волині, що вимагало частих переміщень територією краю. Майбутній вчений використовував ці можливості для накопичення знань про фауну українських земель, розширення власного гербарію. Наступні події української історії змусили його покинути ці землі та переїхати до м. Дерпт (Тарту)¹⁶. Там він отримав університетську освіту в місцевому університеті, де викладання здійснювалося німецькою мовою. Згодом Вальтер спеціалізується за напрямком «Ботаніка» в Йенському університеті в Німеччині, де захищає наукову роботу на звання доктора біологічних наук. Вже тоді його науковим уподобанням був рослинний світ Східної Європи та Кавказу. Зокрема, його перша публічна лекція на посаді доцента кафедри ботаніки в університеті м. Хайдельберг була присвячена цьому регіону. Результатом його викладацької діяльності в згаданому університеті стає написання підручника, присвяченого ботанічній географії Німеччини¹⁷. Схвальні відгуки радянських науковців дали можливість використати загальні розділи роботи для розробки спільного радянсько-німецького підручника, випущеного російською мовою¹⁸ у співавторстві з В. В. Альохіним¹⁹. Крім того, вчений отримує визнання серед американських колег та протягом двох років проходить стажування з напрямку «Екологія» на базі лабораторій у Таксоні (штат Арізона) та Лінкольні (штат Небраска). За результатами відрядження він формує свою теорію про так звану «гідратуру рослин»²⁰. Маючи визнаний авторитет серед німецьких колег, він двічі (1934 та 1937 рр.) здійснює наукові експедиції на африканський континент з метою дослідження рослинності Південно-Західної Африки для потреб сільського господарства Німеччини.

¹⁶ Дерпт – нім. Dorpat, Dörpt, сьогодні м. Тарту, Естонія.

¹⁷ Heinrich Walter, Einführung in die allgemeine Pflanzengeographie Deutschlands (Jena: Verlag Gustav Fischer, 1927).

¹⁸ Генрих Вальтер і Василий Алехин, Основы ботанической географии (Москва–Ленинград: Биомедгиз, 1936).

¹⁹ Альохін Василь Васильович (1882–1946) – доктор біологічних наук, професор, геоботанік, флорист, спеціаліст із рослинності степу. Засновник московської геоботанічної школи, організатор та завідувач кафедри геоботаніки Московського державного університету (1932–1946).

²⁰ У 1931 р. Г. Вальтер запропонував як об'єктивний показник ступеня насиченості рослин водою гідратуру (за аналогією «температура» – водний баланс рослин) – відношення пружності водяної пари над поверхнею конкретного тіла до пружності водяної пари над чистою водою. Це відношення виражається відсотками від останньої величини та являє собою ту відносну вологість повітря, при якій тіло не віддає воду в навколишній простір і не поглинає її з нього.

Слід зазначити, що в нацистській Німеччині сільськогосподарським дослідженням приділялась значна увага. Можна з впевненістю казати, що цей напрямок мав стратегічне значення. Адже на момент приходу націонал-соціалістів до влади в країні німецьке суспільство в цілому залишалось під враженням продовольчих труднощів та невдач Першої світової війни, коли відбулось різке падіння виробництва продуктів харчування та почався голод. Це вважалося однією з головних причин поразки у війні. Націонал-соціалісти значну увагу приділяли аналізу цього продовольчого колапсу, аби німецьке сільське господарство було краще підготоване до майбутнього воєнного протистояння. Ідея полягала не тільки в підвищенні продуктивності праці в сільському господарстві, а й у виробленні шляхів максимального самозабезпечення сільськогосподарською продукцією, щоб мінімізувати залежність від імпорту, так звана політика автаркії. Біологічні та ботанічні дослідження теж отримували більш прагматичні завдання, особливо на фоні розвитку селекції та генетики, які вибухнули новими відкриттями в першій третині ХХ ст. Після оприлюднення на Міжнародному конгресі генетики у 1927 р. в Берліні теорії М. І. Вавилова про «генетичні центри» або «центри походження культурних рослин», що визначала регіони, в яких дикі форми рослин мали значну різноманітність, знаком національного наукового престижу стала організація експедицій зі збору дикорослих видів злакових, бобових тощо. Адже, використовуючи генетичні штампи цих рослин, які мали кращі характеристики стійкості до кліматичних коливань, хвороб, шкідників, можна було шляхом гібридизації досягти значних успіхів у селекції сільськогосподарських рослин. Між Радянським Союзом та Німеччиною почались наукові змагання за лідерство в цій сфері. Ініціатором ботанічних експедицій серед німецьких вчених був директор Інституту селекційних досліджень ім. Казера Вільгельма в м. Мюнхеберзі професор Ервін Баур²¹, який організував експедиції до Туреччини (1926), Іспанії (1928), Південної Америки (1931) та навіть короткостроковий візит до Радянського Союзу (1929)²². З 1934 р. почались тривалі експедиції до гірських масивів Індії, Туреччини, Тибету. Наймасштабніші експедиції в Тибет були фінансовані фондом СС «Спадщина предків» (нім. SS-Stiftung «Ahnenerbe») за особистої

²¹ Ервін Баур – нім. Erwin Baur (1875–1933) – лікар, ботанік, генетик. 1917 р. голова Берлінського товариства расової гігієни. Ініціатор створення та перший директор (1928–1933) Інституту селекційних досліджень ім. Кайзера Вільгельма в м. Мюнхеберзі (нім. Kaiser-Wilhelm-Institut für Züchtungsforschung, Müncheberg).

²² Susanne Heim, Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany (Berlin: Präsidentenkomm, 2001), 13.

підтримки Г. Гімлера під керівництвом Ернста Шеффера у 1938–1939 рр., де було зібрано понад 5000 зразків рослин. Крім того, в ході цієї ботанічної експедиції збиралась інформація про населення, традиції, звичаї, навіть проводились заміри людей²³. З початком війни у вересні 1939 р., і особливо після вторгнення в Радянський Союз, відкрились нові можливості для вчених, які могли вирушати в ботанічні експедиції та ознайомчі поїздки в раніше недоступні регіони²⁴.

Початок Другої світової війни Генріх Вальтер зустрів на посаді завідувача кафедри ботаніки у Вищій технічній школі у Штутгарті. Він не був мобілізованим до вермахту, адже не мав німецької військової освіти. Перші два роки війни, продовжуючи викладацьку діяльність, вчений присвятив час узагальненню зібраного на африканському континенті матеріалу для підготовки наукової праці, яка мала вийти друком у серії «Німецька дослідна діяльність у колоніях та закордоном»²⁵. Ця територія входила до стратегічних планів Німеччини, тому проекти її господарського освоєння були вкрай актуальним для нацистів. Головним редактором цієї серії був координатор усіх сільськогосподарських досліджень Третього Рейху – Конрад Мейер²⁶. На сторінках своїх мемуарів Г. Вальтер захоплюється постаттю цього політичного та наукового діяча. Він згадує, як йому була запропонована посада директора Інституту сільськогосподарської ботаніки в Берліні. Ніби між іншим вказує, що за поданням К. Мейера отримав Медаль генерала Еппа за заслуги в колоніях та був зарахований у кандидати партії. У примітках Г. Вальтер дозволяє собі навіть висловити теплі почуття до постаті цього посадовця, зазначаючи, що потім, після звільнення К. Мейера, засудженого в Нюрнберзі в ході «Процесу у справі щодо расових установ СС», він часто навідувався до нього, бо захоплювався його проектами реформування аграрної

науки. З контексту мемуарів стає зрозуміло, що без членства в партії та підтримки посадовців наукова кар'єра могла б і не скластися²⁷.

З початком наступу німецьких військ на територію Радянського Союзу Г. Вальтер запропонував себе як перекладача, адже, на його переконання, він мав докласти всіх зусиль для успішної перемоги над комунізмом, а для вермахту потрібні були люди, які знали російську мову та місцеві умови²⁸. Свою армійську буденність Вальтер згадує як суцільну муштру, наповнену насильством керівництва до підлеглих. На сторінках мемуарів автор робить висновок, що армія – це місце, де перемагає слухняність, вміння підкорюватись та мовчати. Бажання вирватись з-під цього психологічного та фізичного тиску стимулювало його пробувати різні варіанти продемонструвати себе, свої знання та вміння. Зокрема, він ініціював роботу над серією коротких оглядів рослинності окупованих земель: європейської частини Росії, Криму та північного Кавказу. Адже, як він зазначає, німецький солдат мав орієнтуватися в місцевості, куди направляє його фюрер²⁹.

У цей же час він отримує пропозицію очолити кафедру загальної ботаніки Познанського університету, який мав стати «вікном на схід». Вчений був у захваті від наукових перспектив, які відкривались тут, у Ботанічному саду університету, для його дослідницької роботи. Однак із прикрістю зазначає, що загальні умови в Познані йому мало подобались, «особливо жорстоке, принизливе ставлення до колег. Так не поводяться з переможеним ворогом, навіть якщо Познань і була колись німецьким містом». «Я вважав, – каже автор, – що після війни все це зміниться»³⁰. Однак для його особистої кар'єри це був шанс, адже, за його даними, інститут у Штутгарті мали розформувати, а університет у Познані перетворювали на центр наукових досліджень східноєвропейських територій.

Загалом, після початку німецької воєнної експансії відбулись зміни в завданнях сільськогосподарських досліджень німецької аграрної науки. Виокремились головні напрямки, пов'язані з оптимізацією розведення рослин та тварин, що найкраще підходили до сільськогосподарських умов на окупованих територіях. Приклад Г. Вальтера демонструє, наскільки для німецьких вчених становили науковий інтерес нові «недосліджені» райони та відповідні інституції на окупованих територіях. Війна надала можливість підпорядкувати всі наукові

²⁷ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 22–23.

²⁸ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 23.

²⁹ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 24–25.

³⁰ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 26.

²³ Heim, Research for autarky, 14.

²⁴ Heim, Research for autarky, 17.

²⁵ Heinrich Walter, Die Farmwirtschaft in Deutsch-Südwestafrika (Berlin: Verlag Paul Parey, 1940–1941).

²⁶ Конрад Мейер (нім. Konrad Meyer-Hetling) – професор агрономії Берлінського університету, оберфюрер СС. У 1935 р. за його ініціативою було засновано «Службу досліджень» (нім. Forschungsdienst), яка координувала всі сільськогосподарські дослідження. Він став ключовою фігурою в організації наукових зусиль та главою проектного Бюро при розробці Генплану «Ост» (його фактично вважають автором цього документа), що передбачав переселення 5 млн німців на територію анексованої Польщі та на захоплені землі Радянського Союзу, де мільйони слов'янських та єврейських мешканців мали би бути поневолені, виселені чи знищені.

установи та насінневі станції на східних окупованих територіях та привласнити результати їхньої наукової роботи. Одночасно вивчення та включення генетичних ресурсів та наукового потенціалу окупованих територій у сільськогосподарську дослідну справу Німеччини мало слугувати «свободі харчування» для німців. Підтвердженням цього є слова самого Г. Вальтера: «Україна повинна забезпечити німецьке населення продуктами харчування, і тому її сільське господарство мало функціонувати»³¹.

Як свого роду повернення «додому» вчений сприйняв пропозицію очолити сільськогосподарську науку на українських, а згодом і північно-кавказьких землях. Адже могли реалізуватись давні, ще дитячі мрії «російського німця» про дослідження східноєвропейської території, з'явилась можливість познайомитись та безпосередньо працювати з радянськими вченими, з якими наукові зв'язки останнім часом були припинені. Тому він з радістю приймає пропозицію директора Інституту біології Фріца фон Веттштайна³² очолити орган, який би контролював та обслуговував наукове обладнання для сільськогосподарських досліджень на окупованих українських територіях. Вражає, що вилучення радянських насінневих колекцій, документації, обладнання він вважає «діяльністю, яка сприяла б відновленню чогось в умовах все руйнуючої війни»³³. Подібні погляди висловлював і професор фон Веттштайн, зазначаючи, що цінний генетичний матеріал буде знищений або війною, або радянською політикою «лисенківщини», тому його треба «рятувати»³⁴. У цей час в м. Рівне, центрі Райхскомісаріату «Україна», зібрався «цвіт» німецької природничої науки³⁵. Г. Вальгер описує радісну зустріч із селекціонерами, доктором Клаусом фон Розенштілем³⁶ і доктором Вільгельмом Рудоль-

фом³⁷ та знаним фахівцем у галузі тваринництва, професором Отто Зоммером³⁸. Зазначимо, що для більшого контролю, організаційного налагодження наукових відряджень у східні окуповані території було створено Центр із дослідження Сходу при Імперському міністерстві окупованих східних територій³⁹. Очоловав сільськогосподарський відділ Центру з дослідження Сходу К. фон Розенштіль. Йому підпорядковувався Центр досліджень сільського та лісового господарства в Західній Україні Райхскомісаріату «Україна»⁴⁰, очільником якого був О. Зоммер. Старшим радником цього центру призначили Г. Вальтера, який одночасно був науковим куратором Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки (м. Київ), створеного окупаційною владою на базі залишених радянською владою наукових ресурсів Інституту біології Академії наук УРСР⁴¹. Таким чином, українські землі стали своєрідним дослідним майданчиком для багатьох німецьких науковців, які намагались відтворити своє звичне життя в нових умовах. «Ми багато читали, насолоджувались спілкуванням, зустрічаючись за вечірнім чаєм. [...] Чи була це участь у війні?» – запитує сам у себе автор, розуміючи що його повсякдення не вписувалось у звичний формат сприйняття цих подій, особливо порівняно з умовами життя українських вчених, які голодували, тяжко фізично працювали та потерпали від холоду в зимовий період⁴². Описуючи зиму 1941–1942 рр., він зазначає: «Багато хто з вчених виглядав вкрай погано та був на межі своїх сил»⁴³. Мемуарист у своїх спогадах постійно звертає увагу на матеріальний стан, в якому опинилась наукова спільнота в окупації та прагнення німецьких колег, користуючись своїми адміністративними можливостями, максимально можливо

Сільськогосподарського науково-дослідного інституту в Горках (Сільськогосподарська академія, м. Горки, Могилівська область, Білорусь).

³⁷ Вільгельм Рудольф – нім. Wilhelm Rudolf (1891–1969) – генетик, селекціонер. З 1936 р. директор Інституту селекції рослин ім. Кайзера Вільгельма.

³⁸ Отто Зоммер – нім. Otto Sommer – професор, фахівець у галузі селекції тварин, ректор Університету Гетінгема, директор інституту тваринництва та молочної промисловості при університеті.

³⁹ Нім. Zentrale für Ostforschung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

⁴⁰ Нім. Forschungs Zentrale für Land – und Forstwirtschaft in West-Ukraine, інколи зустрічається назва Центр сільськогосподарських досліджень.

⁴¹ Див. детальніше: Олена Корзун, «Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки (1941–1943 рр.): становлення, діяльність, вчені», *Часопис української історії* 41 (2020): 82–91.

⁴² Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 31.

⁴³ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 32.

³¹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 26.

³² Фріц фон Веттштайн – нім. Fritz von Wettstein (1895–1945) – професор ботаніки, з 1934 р. директор Інституту біології ім. Кайзера Вільгельма, Берлін-Далем (нім. Kaiser-Wilhelm-Institut für Biologie in Berlin-Dahlem).

³³ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 26.

³⁴ Michael Flitner, *Sammler, Räuber und Gelehrte: die politischen Interessen an pflanzen genetischen Ressourcen 1895–1995* (Frankfurt/Main; New York: Campus-Verl., 1993), 115.

³⁵ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 30.

³⁶ Клаус фон Розенштіль – нім. Klaus von Rosenstiel (1905–1973) – селекціонер, генетик, 1930–1931 рр. науковець Ервіна Баура під час ботанічної експедиції до Південної Америки, завідувач відділу Інституту селекції рослин ім. Кайзера Вільгельма в Мюнхенберзі, учасник ботанічної експедиції до Індії. З 1941 р. голова селекційного відділу при Центральній службі досліджень Сходу Імперського міністерства окупованих східних територій. З літа 1943 р. директор

його покращити. Неодноразово він особисто допомагав продовольством як у цілому науковцям інституту чи ботанічного саду, так і адресно, бажаючи ліквідувати жакливі наслідки голодування вчених та членів їх сімей. Реалії, що існували для мешканців українських територій, зокрема і вчених, автор фіксує в контексті діяльності доктора О. Зоммера, який першочергово намагався налагодити побутові умови для українських колег. Підтверджують цю інформацію архівні документи. Зокрема, для співробітників дослідних установ, які підпорядковувались центру, очолюваному О. Зоммером, виділялись додаткові продуктивні та промислові пайки, їм було дозволено користуватися частиною земель дослідних господарств під приватні городи⁴⁴, надавались проїзні документи для користування громадським транспортом⁴⁵, організовувалось надання медичних послуг⁴⁶.

Досить детально описує Г. Вальтер свою роботу з науковцями Інституту сільськогосподарської ботаніки, зображуючи її як цікаву, благородну та таку, що одночасно розвиває його науковий кругозір. Його книга «Рослинність європейської частини Росії»⁴⁷, на переконання автора, вимагала суттєвого теоретичного та практичного доповнення. Тому робота серед місцевих науковців та в місцевих бібліотеках цьому сприяла. Відносини серед наукової спільноти, за його спостереженням, склались дружніми незалежно від статусу окупанта чи окупованого. Він вважав, що це був обмін думок, панувала атмосфера наукового пошуку. Зокрема, українського директора Інституту, професора Юрія Клеопова він характеризує як молодого, але надзвичайно талановитого вченого, який вразив його своїми науковими висновками, викладеними в працях, які Г. Вальтер не мав змоги до того опрацювати. Наукові поради українського колеги щодо вивчення рослинності українського степу німецький фахівець згадував із великою вдячністю⁴⁸. В інституті він співпрацює з Н. О. Десятовою-

⁴⁴ «Розпорядження по інституту від 20.05.1943», Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2387, оп. 1, спр. 21, арк. 2; «Потреба в насінневих матеріалах для інституту», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

⁴⁵ «Лист до трамвайного управління», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁴⁶ «Лист Центра сільськогосподарських досліджень до інституту», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 1, арк. 28; спр. 2, арк. 12–14.

⁴⁷ Heinrich Walter, Die Vegetation des europäischen Rußlands unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung (Berlin: Parey, 1942).

⁴⁸ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 38.

Шостенко⁴⁹, часто спілкується з О. Г. Радде-Фоміною⁵⁰. «Багато ботаніків зустріли мене з великою радістю. Вони знали мою книгу, перекладену в 1936 р. російською, та особливо раділи, що можуть зі мною спілкуватись російською мовою. Одразу встановились особисті контакти, ми багато дискутували про наукові проблеми»⁵¹. Подібна наукова співпраця склалась і з фахівцями Українського (Крайового) інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (ще зустрічається скорочена назва – Інститут землеробства), директором якого було призначено Г. Г. Махова. Г. Вальтер уже в червні 1943 р. домагався участі в картографічній експедиції, яку очолював Отто Шульц-Кампфхенкель⁵². Г. Вальтер виступав у цій експедиції як перекладач Г. Г. Махова, який не володів німецькою мовою. Однак насправді він мав на меті удосконалити практичні знання із ґрунтознавства. У результаті Г. Вальтер зазначає, що: «Від Махова я багато чому навчився. [...] Махов детально мені все пояснював і для мене це був гарний урок ґрунтознавства, яким раніше я мало займався»⁵³.

З іншого боку, для радянських вчених співпраця з німецькими дослідниками давала можливість долучитися до західної наукової спільноти, зв'язок з якою був втрачений у попередні роки. Свідченням

⁴⁹ Десятова-Шостенко Наталія Олексіївна (1887–1969) – ботанікня, екологня, докторка біологічних наук, професорка, з 1936–1941 рр. старша наукова співробітниця Інституту ботаніки АН УРСР. 1942–1943 рр. – співробітниця відділу систематики рослин Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна». 1944–1945 рр. працює в Познанському університеті. У 1945 р. виїхала до Франції.

⁵⁰ Радде-Фоміна Ольга Густавівна (1876–1963) – ботанікня, наукова співробітниця Ботанічного музею Інституту ботаніки АН УРСР, наукова співробітниця Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна». Виїхала у 1943 р. до Познані, де працювала в університеті, а з 1945 р. мешкала в м. Фюссен (Франція) з родиною своєї сестри. Дружина біолога, ботаніка, флориста, академіка АН УРСР, першого директора Інституту ботаніки АН УРСР Фоміна Олександра Васильовича (1867–1935), донька натураліста, мандрівника, дослідника рослинності Криму та Кавказу – Густава Радде – нім. Gustav Ferdinand Richard Johannes von Radde (1831–1903).

⁵¹ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 34.

⁵² Отто Шульц-Кампфхенкель – нім. Otto Schulz-Kampfenkel (1910–1989) – географ, дослідник, письменник. Ініціатор та керівник експедицій в Ліберію (1931), Амазонію (1935–1937). Маючи неабиякий вплив серед військового командування, організував спеціальний загін особливого призначення (нім. Forschungsstaffel zur besonderen Verwendung des Oberkommando der Wehrmacht), який складався з призваних до військової служби вчених природничих наук. На початковому етапі Другої світової війни загін працював на африканському континенті, однак після поразки німецько-італійських військ у цьому регіоні направлений для вирішення нових завдань в окупованій Східній Європі. На відміну від військових географічних підрозділів вермахту, загін мав за допомогою аерофотозйомки уточнювати карти для військового командування.

⁵³ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 66, 68.

таких очікувань стала активна участь українських вчених у роботі наукової сесії Інституту сільськогосподарської ботаніки (у документах зустрічається назва цієї події «Ботанічний з'їзд»), яка проходила 4–6 червня 1942 р. Фактично, це була перша наукова конференція в Києві від початку окупації німецькими військами міста, вона нараховувала понад 120 учасників. Г. Вальтер, як куратор Інституту, відкривав захід, де доповідав про завдання інституту в період війни, які ставились окупаційною владою. Наголошувалось, що інституція була ключовою установою в науковому забезпеченні сільського господарства українських земель. Він також познайомив усіх учасників зі структурою інституту та програмою наукових робіт на 1942–1943 рр. Зокрема, основна увага була приділена продовженню наукових досліджень, пов'язаних із вивченням природничого районування України. Цьому питанню присвячувались перші доповіді, де ботаніко-географічний аспект висвітлив директор інституту Ю. Д. Клепов, ґрунтознавчий – директор Інституту землеробства Г. Г. Махов, кліматологічний – директор Інституту кліматології М. Гук та зоогеографічний – директор Інституту захисту рослин М. В. Шарлемань. Протягом трьох днів роботи конференції було виголошено понад 20 наукових доповідей⁵⁴. Таким чином, в умовах окупації продовжувався обмін науковою інформацією, думками, але під контролем окупаційної влади, яка планувала використати науковий потенціал вітчизняних вчених для максимальної експлуатації українських земель. Ідеалізуючи подію, Г. Вальтер у спогадах зазначає: «Росіяни були у захваті. Через багато років вони знову могли говорити вільно без страху перед доносами»⁵⁵. Загалом, читаючи мемуари, відчуваєш, що автор пишається німецькою культурою, організацією праці, у цілому протиставляючи німецький спосіб життя українським реаліям. Він не приховує, що знання російської мови давало йому можливість підслуховувати розмови пересічних людей, які не підозрювали, що «хтось у німецькій військовій формі розуміє російську мову»⁵⁶. Для нього важливим було зауважити, що спочатку настрої щодо окупаційної влади були позитивними. Однак, вже з відстані часу, він робить висновки про причини провалу окупаційної політики на українських землях, виділяючи лише некомпетентність німецьких чиновників та недостатню увагу до освітніх потреб українського суспільства.

⁵⁴ «Наукова сесія Інституту сільськогосподарської ботаніки», Нове українське слово, 25 Червня 1942.

⁵⁵ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 34.

⁵⁶ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 35.

Особливо уважно мемуарист фіксує своє відрядження до Криму, метою якого було вивчення наукової діяльності Нікітського ботанічного саду. По дорозі були обстежені парки «Олександрія» в Білій Церкві, «Софіївка» в Умані, ботанічний сад Дніпропетровська (нині м. Дніпро). Оглядаючи територію цього молодого саду, перерізану багатьма ущелинами та ярами, які є надзвичайно цінними ділянками для дослідної роботи ботаніка, Г. Вальтер поцікавився у директора установи, чому деякі з них засипані, адже саме перепади висот є цінними умовами при дослідній ботанічній роботі. У відповідь він почув розповідь про замордованих євреїв, похованих там. «Я нічого не сказав, мені було соромно. Я бачив вже достатньо всього і хотів тільки продовжувати огляд». Автор жодним чином не коментує трагедію Голокосту, хоча, з огляду на цей сюжет, знав про масштаби та методи вирішення «єврейського питання». Вражає, що навіть понад сорокарічний проміжок часу, що відділяв згадані події до виходу у світ мемуарів, не спонукав його до рефлексій, що яскраво дисонує з детальними описами українських парків, садів та заповідників. Окремими додатками подаються історичні довідки про їх створення. Наприклад, заповіднику Асканія-Нова (нім. «Neu-Anhalt») присвячена розвідка, де особливу увагу приділено внеску німецьких діячів минулого у природоохоронну діяльність українських земель. Так само акцентується і на ролі німців-переселенців в освоєнні Північного Причорномор'я. Нікітський ботанічний сад був особливо цікавим для вченого в науковому відношенні. «Для мене це було шляхетне завдання опікуватися цим закладом та зберегти його від впливу війни»⁵⁷. Ботаніки І. М. Рябов⁵⁸, Л. А. Сіманська⁵⁹ стали для Г. Вальтера науковими наставниками з вивчення рослинного світу Криму. Вони відверто говорили про наукову цензуру, яка існувала в радянській науці, особливо щодо «лисенківських» та «мічурінських» висновків⁶⁰. Однак навіть у цій науковій «ідилії» Вальтера не полишали страхи за своє життя. Перебуваючи в Нікітському ботанічному саду, він зазначав: «Який,

⁵⁷ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 44.

⁵⁸ Рябов Іван Миколайович (1897–1984) – селекціонер, доктор сільськогосподарських наук, лауреат Сталінської премії за створення нових плодкових культур (1952), Заслужений діяч науки УРСР (1962), з 1923 р. науковий співробітник Нікітського ботанічного саду.

⁵⁹ Сіманська (Йолкіна) Любов Анатоліївна (1912–1997) – ботанікня, співробітниця Нікітського ботанічного саду, зберігачка гербарію. 1943 р. виїхала до Познані, де працювала в університеті. 1945 р. повернулася у Радянський Союз, віднайшла вивезений гербарій Нікітського ботанічного саду. 1945 р. засуджена на 10 років виправних таборів за пособництво ворогові. У 1956 р. реабілітована, працювала озеленювачем Горьківського політехнічного інституту.

⁶⁰ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 46–47.

власне, я беззахисний тут та як легко мене одного серед 500 росіян можуть вбити»⁶¹. З одного боку, він запевняє себе, що ніби «свій», адже говорить російською, жодним чином не причетний до злочинів, навпаки прагне допомогти з побутовими умовами чим може: «Я заспокоював себе тим, що не існувало причин, аби вбити мене, тому що я тут допомагаю. [...] Щодо росіян у мене сумління було чистим». Але розуміння, що він є представником ворога, постійний страх на глибинному рівні змушував його ні на мить не розслаблятися, бути в повній бойовій готовності: «Я завжди тримав пістолет на нічному столику та барикадував двері відрами та чайником, вони створили б пекельний шум, якби хтось відкривав би двері»⁶².

Нікітський ботанічний сад був у сфері інтересів зондерштабу «Наука» Оперативного штабу Розенберга і з даних архівів сьогодні відомо, що сюди було декілька разів відряджено його співробітників для детального вивчення бібліотеки саду та вилучення найбільш цінної літератури⁶³. Однак у своїх спогадах автор не описує ці події, зазначаючи: «Це були побіжні зустрічі, яких я майже не пам'ятаю»⁶⁴, тим самим уникаючи коментарів щодо своєї участі у вивезенні наукової літератури згаданої установи на територію Німеччини. Однак акцентує увагу на тих моментах, коли, навпаки, зумів втрутитись у процес пограбування радянських наукових установ, використовуючи свій авторитет. Інспектуючи Сільськогосподарський інститут у Краснодарі, він дізнався від викладачів, що книги бібліотеки перебувають під відкритим небом та їх планують вивезти до Німеччини. Керівника групи СС, який відповідав за цю акцію, він переконував залишити книги, мотивував свою позицію тим, що література про Кавказ та ще й на російській мові потрібна німецьким вченим тут. Це було літо 1942 р., коли плани щодо завоювання цього регіону були реальними. Подібний випадок стосувався цінної насінневої колекції в Інституті тютюництва⁶⁵. Аналізуючи спогади вченого, доходимо висновку, що на цей період його більше цікавили власні наукові здобутки та пошуки, ніж забезпечення новим науковим матеріалом німецьких установ. Як зазначають сучасні історики науки, німецькі вчені перебували в гострій конкуренції за володіння новою інформацією, документацією,

⁶¹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 45.

⁶² Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 46.

⁶³ «Циркуляр № 8/43», Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 95–109.

⁶⁴ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 48.

⁶⁵ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 57–58.

колекціями, знайденими на окупованих територіях, і тому прагнули приховати їх як від координуючих органів, так і від німецьких наукових інституцій та вчених⁶⁶. Одночасно Г. Вальтер прискіпливо ставився до інспектування «радянських» науково-дослідних установ і з педантичністю вишукував приховані наукові матеріали. Він хизується тим, що віднайшов цінні кокони тутового шовкопряду, які рятував директор Інституту шовківництва у своїй квартирі під ліжком, а на одній дослідній станції Інституту сільського господарства та тваринництва Ворошиловська (нині м. Ставрополь) ідентифікував цінні породи свиней, евакуйовані з Асканії-Нова, які місцеві спеціалісти видавали за звичайних м'ясних⁶⁷.

Для себе він зазначає, що його всюди приймали привітно, усіх вражала його допитливість та педантичність щодо «збору» наукової інформації. Повсякчас у розділах, присвячених війні, автор вживає термін «передача», яку однак не можна було б назвати добровільною, адже відбувалась вона у супроводі німецьких військових. Вживаються також вислови «забезпечення німецьких установ» або «рятування цінного наукового матеріалу» в контексті вивезення радянського наукового майна в умовах мегакатастрофи — війни. Завдяки таким формулюванням вчений певним чином виправдовує свою діяльність, пояснюючи, що «захищав» радянські дослідницькі ресурси, хоча і визнавав, що це було для потреб німецької економіки та науки.

Завершальним епізодом перебування в Україні для Вальтера стали події німецької «евакуації» з Києва всіх наукових інституцій. Вчений емоційно описує цей період, згадуючи, що його та українських колег турбувало перш за все збереження ботанічних колекцій. Він зауважує, що українські вчені боялися помсти радянської влади, тому більшість намагалася виїхати з німцями⁶⁸. Однак вивезення наукової документації для себе він пояснює таким чином: «Оскільки кияни працювали над флорою України, то потрібно було брати з собою в Познань весь гербарій, а також бібліотеку та всі документи»⁶⁹. Гнітючий страх перед радянськими військами, що наступали, відчуття приреченості — усе це Г. Вальтер передає у своїх спогадах. Він знаходить для себе мотиви для подальшої роботи. «Слава Богу, від мене особисто не вимагалось нічого такого, що суперечить моїй совісті. У мене була можливість допомагати іншим. На цей раз допомогти треба було евакуйованим

⁶⁶ Heim, Kalorien, Kautschuk, Karrieren, 232.

⁶⁷ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 53.

⁶⁸ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 72.

⁶⁹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 72.

російським вченим»⁷⁰. Загалом дослідник радіє, що побутове і наукове життя за його участі було налагоджено в Познані, хоча й відмічає, що радянські вчені мріяли вернутись на свою територію і більшість з них виїжджали, аби зберегти колекції⁷¹. Опис останніх місяців війни просякнутий особливим трагізмом, адже вперше за весь час воєнного протистояння вчений безпосередньо відчув подих цієї трагедії в долі своєї родини. Безнадійність ситуації простежується у його коментарях щодо проведення картографічної експедиції Рейнською рівниною. «Уся ця робота була ілюзорною, тому що поки карти будуть готові та потрібні для наших танкових військ, цей регіон вже буде зайнятий ворогом. [...] Але хто висловлював свою думку з цього приводу, того розстрілювали на місці. Багато хто втратив так своє життя. [...] Перед нами була повна катастрофа»⁷². Як згадує автор, усі, хто підпорядковувався Центру з дослідження Сходу, мали тікати до Альп і там переховувати документацію, однак страх за власне життя змусив знищити всю документацію, аби вона не потрапила до рук американців, та здатись у полон. Це пояснює відсутність системних архівних даних, що висвітлюють діяльність цієї структури управління наукою на окупованих українських землях. Свого часу це дало підстави історикам робити висновки про зупинку сільськогосподарської науково-дослідної роботи в період німецької окупації на українських теренах.

Таким чином, представлені мемуари вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні побутових умов, перипетій людських взаємин, де драматичні події «зовнішнього», політичного життя є лише фоном. Однак заявлене в назві сповідання так і не знайшло своє втілення. Незважаючи на понад сорокарічний період, який розділяє описані події з датою публікації мемуарів, автор, на нашу думку, продовжує симпатизувати нацистській політиці в багатьох питаннях. Він чітко окреслює свою позицію солдата науки, який хоче служити потребам держави та нації, з якою він себе ідентифікує. Приклад Г. Вальтера яскраво демонструє, що німецькі вчені в контексті воєнної експансії на українські території реалізовували колоніальну політику Третього Райху щодо цих земель. У розумінні мемуариста служіння нації під час війни в ролі вченого давало не тільки більше шансів на виживання, а й кращі стартові можливості для кар'єри після війни. З одного боку, війна стала випробуванням для вченого

⁷⁰ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 73.

⁷¹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 74–75.

⁷² Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 79–80.

у професійному відношенні, коли можна було реалізувати найзухваліші наукові проекти, неможливі в умовах попереднього життя, з'явився шанс участі в наукових експедиціях та ознайомчих поїздках у раніше недоступні райони, спілкування з науковцями інших наукових шкіл і традицій. З іншого – це екзамен етичного та морального характеру: адже не тільки порушувались норми наукової чесності, через пограбування наукових ресурсів, використання військових засобів влади, а й нехтувались норми міжнародного права, яке стосується захисту особистої власності, культурних й наукових установ в окупованих країнах, викрадалися наукові результати та основні матеріали, розроблені іншими, аби підвищити славу своїх власних досліджень.

Зображені мемуаристом картини життя українського наукового співтовариства демонструють, що українські науковці використовували різні стратегії виживання в умовах окупації. Робота в створених окупаційною владою науково-дослідних інституціях давала можливість покращити матеріально-побутові умови життя, а також продовжити науково-дослідну діяльність, зберегти наукові колекції у воєнному лихолітті. Умови війни стимулювали також постійно змінювати критерії у сприйнятті людей за принципом «свій-чужий», незважаючи на пропаганду та нав'язані стереотипи. Однак колоніальний характер окупаційної політики тільки створював імітацію свободи наукової думки, інтеграції українського наукового соціуму в німецький науковий простір. Науковий потенціал українських земель використовувався німецької окупаційною владою виключно для максимального освоєння в усіх вимірах захопленої території.

Olena Korzun

GERMAN AND UKRAINIAN SCIENTIFIC COOPERATION DURING THE SECOND WORLD WAR BASED ON THE MEMOIR OF PROFESSOR HEINRICH WALTER, GERMAN BOTANIST (1898–1989)

The article – based on the “Confessions of an Environmentalist”, a memoir by Heinrich Walter (1898–1989), a world-famous biologist, specialist in the field of phytogeography – analyzes the perception by the German scholar of Ukrainian scientific life in the areas occupied during the Second World War by German forces and his relations with Ukrainian colleagues.

The life journey of Heinrich Walter is closely related to Ukrainian lands – he was born here, spent the first 20 years of his life in Ukraine, and later returned during the Second World War. The memoir mentioned is widely used by the in-

ternational community of scientists as a source for studying the history of science. However, his views on evaluating the events of social and scientific life during the Second World War, and relationships with Ukrainian scientists living in the occupied lands have to date received little scientific attention.

After the onset of the German military expansion, changes occurred in the agenda of German agrarian science and agricultural research. The war enabled the usurpation of all agrarian scientific institutions and seed stations as well as the results of their research work in the Eastern occupied territories. Consequentially, the studies and the incorporation of genetic resources along with the scientific potential of the occupied territories into German research work were enlisted to serve the “agricultural autarchy” (“Nahrungsfreiheit”) of the German people and were deemed vital for the war effort.

In 1942–1943, the Ukrainian lands became a sort of a scientific experimental laboratory or platform for many German researchers. According to Walter, the military period was perceived as a complex of opportunities for the professional development of German scientists – including the advancements in utilization of the new territories, acquaintance with other research schools and scholars, and the scientific contributions to the efficiency of agricultural utilization of the occupied lands. On the other hand, it was an opportunity to demonstrate to the German state the value of their professional service through practical use of scientific knowledge gained in their professional fields, as experts on the local natural conditions encountered in the occupied lands, their knowledge of Russian, etc. Despite a gap of more than 40 years between the publishing of the Walter memoir in 1980 and the times depicted in them, the author continued to show his sympathy for Nazi policies on a range of multiple matters.

The life of the Ukrainian scientific community as depicted by the author illustrates that under the occupation, Ukrainian scholars employed various different survival strategies. Work at research institutions established by the occupation authorities allowed them to improve living conditions and continue research activities, and permitted them to preserve the scientific collections on hands in the midst of military conflict. The war conditions constantly served to stimulate changes based on the principle of the binary criterion “friend/foe” in the perception of other people, despite the extensive propaganda and stereotypes imposed. However, the colonial nature of the occupation policy succeeded in creating an illusion of the purported “freedom of scientific thought”, and integration of the Ukrainian scientific community into the architecture of the German scientific field. The scientific potential of Ukrainian land was used by German occupation authorities only to maximize the utilization of the occupied territory in all its dimensions.

Keywords: the Second World War, Ukraine, agricultural science, agricultural research, occupation, cartographic expedition, Regional Institute of Agricultural Botany, H. Walter, H. Makhov, Yu. Kleopov.

Bibliography

Dobrochaieva, Dariia. «Nove u naukovi spadshchyni Yurii Dmytrovycha Kleopova (1902–1943).» *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, № 2 (52) (1995): 288–305.

Dobrochaieva, Dariia. «U poshukakh karty Yu. D. Kleopova “Floristicheskoe rajonirovanie Evrosibiri”.» *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, № 6 (48) (1991): 124–128.

Flitner, Michael. *Sammler, Räuber und Gelehrte: die politischen Interessen an pflanzengenetischen Ressourcen 1895–1995*. Frankfurt/Main; New York: Campus-Verl., 1993.

Heim, Susanne. *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933–1945*. Göttingen: Wallstein-Verl, 2003.

Heim, Susanne. *Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany*. Berlin: Präsidentenkomm, 2001.

Korzun, Olena. «Kraiovyi instytut silskohospodarskoi botaniky (1941–1943 rr.): stanovlennia, diialnist, vcheni.» *Chasopys ukrainskoi istorii* 41 (2020): 82–91.

Melnyk, Viktor. «Henrikh Valter i Ukraina.» *Introduktsiia roslyn*, № 3–4 (2002): 161–167.

«Naukova sesiia Instytutu silskohospodarskoi botaniky.» *Nove ukrainske slovo*, 25 Chervnia 1942.

Oberkrome, Willi. *Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920–1970)*. Stuttgart: FranzSteiner, 2009.

Val'ter, Genrih, i Vasilij Alehin. *Osnovy botanicheskoi geografii*. Moskva–Leningrad: Biomedgiz, 1936.

Valter, Yu. Kleopov i H. Makhov – *zabuti storinky vitchyznianoï nauky*, uklad. Viktor Verhunov i Viktor Melnyk. Simferopol: Tavryda, 2006.

Walter, Heinrich. «Bekanntnisse eines Ökologen: Erlebtes in acht Jahrzehnten und auf Forschungsreisen in allen Erdteilen mit Schlussfolgerungen.» Fischer, Stuttgart 1980.

Walter, Heinrich. *Die Farmwirtschaft in Deutsch–Südwestafrika*. Berlin: Verlag Paul Parey, 1940–1941.

Walter, Heinrich. *Die Krim: Klima, Vegetation und landwirtschaftliche Erschließung*. Berlin: C.V. Engelhard, 1943.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation des europäischen Rußlands unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung*. Berlin: Parey, 1942.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation Osteuropas, Nord- und Zentralasiens*. Stuttgart: Fischer, 1974.

Walter, Heinrich. *Einführung in die allgemeine Pflanzengeographie Deutschlands*. Jena: Verlag Gustav Fischer, 1927.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO), f. R-2387, op. 1, spr. 21; f. R-2734, op. 1, spr. 1, 2, 4.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TDAVOVUU), f. 3676, op. 1, spr. 63.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.06

Антон Щелкунов

РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1941–1943 РОКІВ У СІМЕЙНІЙ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ЦЕРКВИ ХРИСТІЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ

У статті аналізуються особливості сімейної і колективної пам'яті п'ятидесятників про відродження їх релігійної організації під час нацистської окупації України.

У 1941–1943 рр. під керівництвом Гаврила Гавриловича Понурка, якого було обрано єпископом, п'ятидесятницька церква на території України була відновлена.

У колективній пам'яті українських та російських п'ятидесятників пам'ять про релігійне відродження в 1941–1943 рр. була повністю маргіналізована.

Сімейна пам'ять про релігійне відродження 1941–1943 рр. також майже стерта. Серед численних сімейних переказів про драматичний життєвий шлях Г. Г. Понурка відсутні спогади про його релігійну та місіонерську діяльність у 1941–1943 рр., коли його було обрано в єпископи. Нащадки Г. Г. Понурка з великою пошаною зберігають пам'ять про нього: те, що їх пращур був одним із перших місіонерів-п'ятидесятників на території України, про те, що він багато років був єпископом церкви християн віри євангельської, однак навіть рік обрання його на цю відповідальну посаду в сімейній пам'яті не закарбувався. Не тільки процес релігійно-церковного відродження, а навіть спогади про утиски п'ятидесятників з боку окупаційної влади були повністю стерті як з колективної, так і з сімейної пам'яті.

Це можна пояснити тим, що релігійні радянські громадяни бажали уникнути переслідувань з боку влади і бути повноправними членами радянського суспільства, тому вони вписували свою особисту і групову пам'ять в офіційний дискурс «Великої Вітчизняної війни». Навіть пам'ять про переслідування з боку німецької окупаційної влади зникла, адже в офіційній радянській міфології війни нацисти не переслідували радянських громадян за їхні релігійні переконання. До того ж подібні спогади неминуче призводили до проведення паралелей між репресивною політикою нацизму і сталінізму.

Після жорстоких репресій з боку сталінського режиму серед релігійних громадян СРСР виробилась жорстка самоцензура, у результаті чого відбулося свідоме переформатування колективної і сімейної пам'яті, як наслідок, спогади, відмінні від офіційної розповіді про Другу світову війну, свідомо забувалися. Тому Г. Г. Понурко та інші учасники релігійно-церковного